

УПОРЯДКУВАННЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-х рр.)

На основі нових архівних даних і опублікованих матеріалів розглядаються заходи архівістів щодо упорядкування архівних документів у Західній Україні в повоєнні роки. Висвітлено характерні особливості тогочасної архівної роботи. Показано як позитивні зміни, що відбулися в архівній справі в цей період, так і притаманні їй недоліки.

Друга світова війна завдала величезної шкоди архівній справі України. Мільйони унікальних документів було знищено, а ті, що залишилися, внаслідок недбайливого зберігання, перетворилися в купи розсипу і стали недоступними для наукового використання. Одночасно за роки війни нагромадилася велика кількість документальних матеріалів, що вимагали негайної концентрації як джерельна база для вивчення історії цієї війни. Крім цього, упорядкування вимагав комплекс архівних матеріалів, що в роки війни був із різних причин вивезений з архівів і розміщений у приміщеннях, не пристосованих для зберігання документів, або, взагалі, просто неба. Тільки завдяки перевезенню до архівосховищ ці документи вдалося врятувати від знищення.

Результатом проведеної архівістами роботи стало зосередження в архівосховищах України великої кількості унікальних у науковому відношенні фондів, але їх треба було зробити придатними для наукової розробки й практичного використання. Труднощі полягали в тому, що всі документи були розкиданими та являли собою купи розсипу. Щоб їх використовувати, потрібно було, у першу чергу, провести їх упорядкування (науко-

во-технічну обробку) – розділити окремі архівні матеріали по фондах і об'єднати їх у справи, визначити зміст, хронологічні межі документів тощо. Звичайно, архівісти приступили до впорядкування одночасно з концентрацією матеріалів до сховищ. Проте за браком кваліфікованих співробітників вдалося згромадити тільки незначну частину всіх сконцентрованих архівних документів. Та інакше й не могло бути, оскільки провідні архівісти розшукували архівні документи, які потрібно було зібрати по «гарячих слідах».

Ситуація стала змінюватися на краще лише на початку 1946 року. Зокрема, на нараді начальників Архівних управлінь (АУ) союзних республік, крайових і обласних архівних відділів (АВ), що відбулася в квітні 1946 року в Москві, обговорювався стан архівної справи та завдання архівних установ у післявоєнний період. Учасники наради відзначили, що в тих регіонах, які були окуповані загарбниками й перебували в районі бойових дій, стан архівної справи залишався катастрофічним. Тому головним завданням на даному етапі розвитку архівного будівництва було визнано повне впорядкування архівних фондів.

Важливість і невідкладність цього завдання, як справедливо відзначив у своєму дослідженні О.Г.Мітюков¹, зумовлювалися необхідністю зробити архівні фонди доступними для використання в інтересах розвитку народного господарства, науки і культури. Адже під час війни основні довідники по фондах державних архівів УРСР – описи – частково загинули або були пошкоджені, самі документи внаслідок багатьох переміщень перетворилися на купи розсипу, який вимагав швидкого розбирання, систематизації та описування. Особливо у складному стані опинилися документи дорадянського періоду в архівах західних областей, які ще з довоєнного часу не були впорядковані. Так, наприклад, у Чернівецькому облдержархіві були відсутні описи на 90% документів. Упорядкування документів ускладнювалося ще й тим, що переважна їх більшість була на німецькій, польській, румунській, угорській та інших мовах. НКВС СРСР і УРСР проявляв особливу цікавість до цих документів, вимагаючи їх розробки з оперативною метою.

На початку 1948 року в західних областях України у розсипу перебувало ще 474 тонни документів, із них 230 тонн – у Львівському облдержархіві. Впорядкування фондів в архівах Західної України йшло особливо повільно через брак досвідчених архівістів. Так, у Закарпатському облдержархіві на цей час було розібрано по фондах лише 25% документів. У Дрогобицькому облдержархіві із 269379 од. зб. у 1947 році було впорядковано лише 3877 од. зб.² Не набагато кращим було становище і в інших державних архівах регіону. Повільно йшла робота по створенню науково-довідкового апарату (НДА) архівів, низьким залишався рівень науково-технічної обробки документів. Це явище було характерним не тільки для архівів Української РСР, а й архівів СРСР у цілому. У зв'язку з цим ГАУ МВС СРСР видало наказ № 155 від 5 серпня 1948 року «Про заходи по поліпшенню якості науково-технічної обробки документальних матеріалів і описів у державних архівах СРСР». У ньому відзначалося, що в багатьох архівах допущено помилки при впорядкуванні документів, причиною чого стала неналежна кваліфікація архівістів. Одночасно ставилася вимога виправити становище вже протягом найближчих років. Для виконання указу в більшості державних архівів України було створено спеціальні групи контролю з найбільш кваліфікованих співробітників, які займалися переглядом уже впорядкованих архівних документів і, у разі необхідності, вносили доповнення чи виправлення. Саме завдяки кваліфікованій роботі груп контролю в архівах вдалося помітно поліпшити рівень науково-технічної обробки документальних матеріалів і якість складання описів фондів. Проте для остаточного впорядкування документів необхідно було провести величезну методичну і практичну роботу.

Для надання методичної допомоги державним архівам Західної України АУ МВС УРСР підготувало спеціальну «Інструкцію по впорядкуванню документальних матеріалів, що утворилися в системі діловодства колишніх австрійських, польських, румунських і чеських установ»³. З цією ж метою на початку жовтня 1949 р. у Львові було проведено регіональну

научно-методичну нараду керівних і наукових співробітників архівів західних областей України, на якій обговорено вищезазначену інструкцію, а також питання, пов'язані з науково-технічною обробкою фондів, сконцентрованих у цих архівах (уніфікація назв фондів адміністративних установ, обговорення колишніх австрійської і польської систем діловодства, які значно відрізнялися від системи справочинства Російської імперії, обмін досвідом у справі організації роботи з науково-технічної обробки фондів і т.д.)⁴. Для надання науково-методичної й практичної допомоги у впорядкуванні архівних матеріалів співробітники АУ МВС УРСР виїжджали в окремі державні архіви і виступали там із лекціями та проводили науково-практичні семінари для підвищення ділової кваліфікації співробітників архівів. Одночасно проводилися виробничі навчання, поліпшувалася якість науково-технічної роботи в архівах тощо. Усе це давало певні результати і сприяло упорядкуванню архівних документів.

Протягом 1949 р. АУ МВС України обстежило майже всі центральні й обласні державні архіви. Головна увага при перевірці приділялася якості науково-технічної обробки архівних документів. Але незважаючи на те, що на виконанні цієї роботи було зосереджено висококваліфіковані архівні співробітники, результати перевірки показали, що значна кількість документів залишається неупорядкованою. Стало зрозуміло, що з такими темпами роботи архівні фонди ще впродовж тривалого часу будуть непридатними для наукового використання.

У зв'язку з цим МВС СРСР 16 жовтня 1950 р. видало наказ № 0707 «Про заходи по завершенню науково-технічної обробки і поліпшенню умов зберігання документальних матеріалів у державних архівах»⁵, який зобов'язував архівістів прискорити впорядкування фондів. Для оперативного виконання цього наказу була створена спеціальна комісія на чолі з міністром внутрішніх справ Української РСР генерал-лейтенантом Т.Строкачем, яка з 24 жовтня до 2 листопада 1950 р. провела вивчення стану документальних матеріалів та умов їх зберігання в державних архівах України⁶. Представники комісії виїжджали для ознайом-

лення зі станом справ до більшості обласних державних архівів. Комісія встановила, що тільки 12 державних архівів повністю впорядкували свої документи, а ще 10 держархівів планували закінчити обробку матеріалів у 1950 р. За висновками комісії було підготовлено доповідну записку, згідно з якою найбільше неупорядкованих документів зберігалось у Львівському, Чернівецькому, Закарпатському і Київському облдержархівах та філіалі ЦДІА в м. Львові, де загальна кількість неупорядкованих матеріалів на час перевірки складала 6917000 справ і 560 тонн розсипу⁷. (Усього за даними цієї ж доповідної записки в держархівах України на 1 січня 1950 р. було сконцентровано 21869000 справ і 730 тонн розсипу). Із загальної кількості архівних документів оброблено було тільки 10395725 од. зб., тобто менше половини документів. Так, у Закарпатському обласному державному архіві і його філіалі в м. Мукачєво за 1947 – 1949 роки було впорядковано лише 9404 од. зб⁸.

Зважаючи на такий стан справ, у 1950 році було видано нову «Інструкцію про впорядкування документальних матеріалів, сконцентрованих у державних архівах західних областей УРСР», яка значно доповнила попередні методичні рекомендації. Зокрема, пропонувалося перекинути всіх співробітників архівів на завершення науково-технічної обробки документальних матеріалів, а всі інші роботи в архіві, які не пов'язані з упорядкуванням документів, тимчасово припинити. За розробленим планом опрацювання архівних фондів мало завершитись у 1951 – 1952 рр., лише для Львівської, Чернівецької й Закарпатської областей встановлений термін продовжено до 1953 року.

Для прискорення науково-технічної обробки матеріалів виділили певні кошти. Так, на впорядкування архівних фондів у західних областях України на 1951 – 1952 рр. було виділено близько 1,5 млн. крб. та залучено понад 100 співробітників з інших підрозділів МВС та архівів інших областей. Такі заходи дали деякі позитивні результати. Якщо в 1951 р. у Львівському облдержархіві було неупорядкованих 148 тонн розсипу й близько 3 млн. од. зб. документальних матеріалів та вся друкована лі-

тература науково-довідкової бібліотеки (НДБ), то вже в 1952 р. було оброблено 2603695 од. зб. і понад 32 тонни розсипу, а над обробкою документів тут працювало 68 співробітників. В інших архівах справи просувалися дещо повільніше, але результати і тут були помітними. Так, на 1 січня 1951 р. у центральних і обласних державних архівах УРСР та їх філіалах було зосереджено 22 млн. од. зб. і близько 600 тонн розсипу документів, із них невпорядкованими (згідно з відомостями держархівів) – 12071125 од. зб.⁹, а вже на 1 січня 1952 року невпорядкованими залишалися 8387715 од. зб. і 257 тонн розсипу, в основному у Львівській, Чернівецькій і Закарпатській областях¹⁰.

Для заохочення понаднормової роботи в позаурочний час було введено додаткову оплату. Так, лише у Львівському облдержархіві з 1951 до 1954 року включно було використано 300 тис. крб. таких коштів. За рахунок цієї суми піддано науковій обробці 15 тонн розсипу, складено 230 тис. заголовків і заінвентаризовано 221 тис. од. зб.¹¹ Проте досягнути запланованих результатів так і не вдалося, оскільки в архівах не вистачало кваліфікованих архівістів, а користі з переведених з інших підрозділів МВС співробітників було мало, оскільки вони не були фахівцями в архівній справі.

Через великий обсяг робіт державні архіви проводили обробку документів за скороченим циклом: переробляли заголовки лише у випадку явної невідповідності змісту документів, крайні дати справ уточнювали лише в разі їхньої відсутності на титульних аркушах, а внутрішню систематизацію й нумерацію аркушів не робили взагалі. Лише після закінчення первинного впорядкування документів архіви приступили до вдосконалення науково-технічної обробки фондів.

Звичайно, прискорені темпи опрацювання архівних документів мали й негативні наслідки. Зосереджуючи зусилля на науково-технічній обробці матеріалів, архіви послабили роботу на інших напрямках. За вказівкою директивних органів на впорядкування фондів перекинули навіть тих архівних працівників, які не мали відповідної кваліфікації й не могли бути використані при науково-технічній обробці документів. Про це

свідчить лист начальника АВ УМВС по Чернівецькій області О.О.Горячкіна, написаний у грудні 1950 року начальнику АУ МВС УРСР С.Д.Пількевичу:

«Виконуючи Вашу вказівку, в облдержархів мною уже перекинуті: завідуючий міським архівом та інспектор міськархіву. Обоє не знають іноземних мов і на впорядкуванні не можуть бути використані...»

Одночасно ставлю до відома, що мною припиняється прийом матеріалів із міських установ, тому що цього немає кому робити, припиняється видача консультацій міським установам, припиняється вихід співробітників у міські установи по експертизі і дача заключень по присланих відбіркових списках, припиняється перевірка поточного діловодства й архівів міських установ, підприємств і організацій»¹².

Така ж ситуація склалася і в інших архівах. Але незважаючи на труднощі і недоліки в роботі, вже в 1953 році державні архіви України в основному закінчили впорядкування документальних матеріалів, що дозволило залучити до наукового обігу тисячі цінних документів, які значно збагатили джерельну базу національної історичної науки.

У 1954 – 1955 рр. робота по впорядкуванню документів продовжувалася лише в держархівах Закарпатської області, частково в Ізмаїльському та Чернівецькому облдержархівах, які працювали над науково-технічною обробкою документів, переданих із Румунії. Усього ж протягом 1946 – 1955 рр. у державних архівах із постійним фондовим складом було улагоджено за скороченим циклом 9 млн. справ, удосконаленою науково-технічною обробкою – 1,6 млн. справ. Ще 1,4 млн. справ було улагоджено в районних і міських державних архівах¹³. Але частину матеріалів так і не було оброблено. Державні архіви замовчували це в своїх звітах, намагаючись пошвидше доповісти про виконану роботу.

Ситуація з упорядкуванням документів партійних архівів була значно гіршою. Із загальної кількості 2047481 справ, які згідно зі звітом сектору партархіву Інституту історії партії ЦК Компартії України перебували на зберіганні в партархівах на 1

січня 1953 р., було опрацьовано 1755673 справи (близько 80%)¹⁴. Головною причиною цього була нестача кваліфікованих кадрів. Зокрема, у більшості партархівів було лише по одному науковому співробітнику, а в деяких архівах західних областей України посада наукового співробітника взагалі не була передбачена. У результаті цього партархіви не мали змоги проводити повноцінну наукову роботу, а впорядкування документів та організація їх використання велися повільно і то не в усіх архівах.

Одночасно з улагодженням архівних фондів архівісти вели роботу по експертизі цінності документальних матеріалів, оскільки разом з унікальними документами в архівах було сконцентровано чимало матеріалів, що не мали важливого наукового значення, бо в період масової концентрації вони поступали до сховищ без будь-якої експертизи. Такі матеріали лише займали місце, не даючи можливості зберігати в архівосховищах дійсно цінні документи.

Для проведення експертизи цінності документів наказом міністра внутрішніх справ № 121 від 6 квітня 1946 р. була створена експертно-перевірочна комісія (ЕПК), яку очолив кандидат історичних наук А. Й. Грінберг – завідувач відділу комплектування УДА МВС УРСР і, одночасно, викладач кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін КДУ ім. Т.Г.Шевченка. До складу комісії увійшли Ф.П.Шевченко, В.І.Стрельський (викладачі тієї ж кафедри університету й архівісти-практики), А.Д.Ярошенко, Г.С.Пшеничний та інші досвідчені архівісти¹⁵.

Згодом такі ж комісії було створено в усіх центральних та обласних державних архівах. Особливо велика робота по експертизі документів була проведена в західних областях України, де зберігалось багато другорядних документів колишніх австрійських, польських, румунських, чеських і угорських установ. Так, лише у Львівському обласному державному архіві з 1947 по 1949 рік ЕПК перевірила й здала в утиль 89 тонн і 890440 од. зб. документів, Закарпатським облдержархівом з 1946 по 30 вересня 1949 р. було здано в утиль 1305285 од. зб. і 150930 кг. розсипу, Станіславським облдержархівом з 1945 по середину 1949 р.

– 440200 од. зб.¹⁶ У цілому по Україні до 1956 р. було здано в утиль велику кількість архівних документів, що не мали важливого науково-практичного значення. Завдяки цьому архіви змогли прийняти до сховищ мільйони документів надзвичайної ваги.

Проте часто траплялися випадки, коли через поверхнево проведено експертизу знищувалися унікальні матеріали. Ліквідація цінних документів відбувалася і через відсутність критеріїв їх оцінки. Особливо це характерно для обласних і міськрайдержархівів, співробітники яких не мали відповідної кваліфікації для проведення експертизи документів. Що стосується партійних архівів республіки, то в них експертиза документів не проводилася фактично до 1956 р., а передачі на постійне зберігання підлягали всі наявні документи партійних і комсомольських організацій, починаючи з районного рівня.

Одними з останніх включилися в справу комплектування і впорядкування документів філіал Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) УРСР у Львові та Центрального державного архіву кінофотофонодокументів (ЦДАКФФД) УРСР у Києві, бо основні фонди цих архівів були вивезені загарбниками з України в роки війни і повернуті до архівів лише в 1945 – 1947 рр. Тільки з цього моменту архіви розпочали повноцінну роботу. Проте вже на 1 січня 1948 року у філіалі ЦДІА УРСР у Львові нараховувалося 118 фондів обсягом 41596 справ і 9970 кг розсипу. З них повністю упорядкованими були 109 фондів обсягом 20999 справ, і на всі фонди заведено НДА¹⁷. Багато документів профілю архіву було виявлено серед фондів інших архівів і музеїв. Так, лише в 1947 р. зі Львівського облдержархіву філіал ЦДІА отримав 2 фонди: «Ставропігійський інститут» (у кількості 1500 кг розсипу) і «Народний інститут у Львові – 1849 – 1939 роки» (у кількості 2477 кг розсипу). Крім цього, Львівський історичний музей передав архіву 500 кг. розсипу документів (5 фондів), включаючи частину фонду Ставропігійського інституту, фонд «Галицько-Руська Матиця» та інші¹⁸. Ці матеріали мають величезне значення для вивчення національно-визвольного руху на Західній Україні, становища

освіти, культури в краї тощо. Тому й сьогодні активно використовуються дослідниками.

Отже, питання впорядкування архівів особливо гостро стало в перші повоєнні роки. Воно було зумовлено тим, що велику кількість архівних фондів було знищено органами радянської влади при відступі на початку війни. Ще більше архівних матеріалів втрачено в ході бойових дій, значна частина документів була пошкоджена або вивезена загарбниками. Крім цього, за роки війни згромадилася велика маса документів, які вимагали дослідження окупаційного періоду та воєнної історії. Відсутність приміщень в архівах та мала площа архівосховищ призвели до того, що багато документів було звалено у штабелі без будь-якої систематизації. У такому вигляді вони стали непридатними для наукового використання. Усі наявні матеріали потрібно було якнайшвидше упорядкувати. Обсяг роботи був величезним. Тому на впорядкування фондів виділено додаткові кошти й перекинуто співробітників з інших архівів та підрозділів МВС. Такі форсовані методи роботи мали свої як позитивні, так і негативні сторони. Позитивним було те, що до кінця 1953 р. більшість наявних документів було впорядковано. Але переведення архівістів з інших архівів мало і ряд недоліків. Багато з них були некомпетентними й не могли бути використані при науково-технічній обробці документів. Водночас призупинилася робота, яку вони проводили в своїх архівах: видача довідок, експертиза цінності документів і комплектування архівів, надання методичної допомоги й перевірка роботи відомчих архівів, що мало негативні наслідки для їх подальшої роботи. Проте, незважаючи на перелічені недоліки, завдяки повоєнному масовому впорядкуванню архівних матеріалів до наукового обігу було залучено багато унікальних документів, які збагатили українську історію та культуру.

---

1. Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 157.

2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 334. – Арк. 27.

3. ЦДАВО України.– Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 527.– Арк. 45.
4. Там само.–Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 527.–Арк. 45.
5. Там само. – Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 529.– Арк. 2.
6. Там само. – Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 529.– Арк. 2.
7. Там само. – Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 529.– Арк. 3.
8. Там само. – Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 425.– Арк. 127–128.
9. Там само. – Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 623.– Арк. 150.
10. Там само. – Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 623.– Арк. 150.
11. Бутич И. Л. Использование документальных материалов государственных архивов УССР в научных и народнохозяйственных целях // Научно-информационный бюллетень АУ УССР. – 1954. – № 2. – С. 65-66.
12. ЦДАВО України. Ф. 14. – Оп. 2. – Спр. 529. – Арк. 51-52.
13. Мітюков О.Г. Вказ.праця. – С. 159.
14. Центральний державний архів громадських організацій України.– Ф. 39.– Оп. 3.– Спр. 763.– Арк. 13.
15. ЦДАВО України.– Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 150.– Арк. 4.
16. Там само. – Ф. 14.– Оп. 2.– Спр. 438.– Арк. 21, 34, 49.
17. Там само. – Ф. 14.– Оп. 3.– Спр. 3.– Арк. 28–29.
18. Там само. – Ф. 14.– Оп. 3.– Спр. 3.– Арк. 29.

Ivan Myshchak

**ON ORDERING THE ARCHIVAL MATERIALS IN THE WEST
UKRAINE (SECOND HALF 40-s' – FIRST HALF 50-s')**

Based on new archival data and published materials the measures of archivists concerning ordering the archival materials in the West Ukraine during postwar years are reviewed. Special features of archival development are presented. Such difficulties and impediments which appeared on the way of the rapid renewal of archival work are shown.

